

Nemzeti tematika a magyarországi szocializációban

Több évtizedes empirikus és elméleti kutatásai eredményeit összegezte Szabó Ildikó rendkívül aktuális, izgalmas, pedagógusok, ifjúságsegítők, szociológusok, politológusok, történészek, gyakorló politikusok s a civil szerveződések aktorai számára egyaránt komoly tanulságokat tartogató, a témával foglalkozó szakemberek számára a jövőben megkerülhetetlen könyvében.

I nterdiszciplináris megközelítése révén – azon túl, hogy korrektil összegezte a politológia, szociológia, szociálpszichológia, pedagógia és történelemtudomány témája szempontjából releváns eredményeit (beleértve saját korábbi empirikus vizsgálatait, kötetei summázatát is) – ezt az imponálóan gazdag anyagot „a demokratikus alaptematika” deklarált elkötelezettjeként is tárgyyszerűen, eredeti megközelítéssel, a recenzens számára javarészt megvilágító erejű, plauzibilis, máskor diszkutábilis, de mindenképp elgondolkodtató kontextusokba rendezte. Komplex mondanivalójának logikus kifejtése során a szerző (a Debreceni Egyetem nagy tapasztalattal rendelkező professzora) tekintettel volt az olvasókra s a kötetet tankönyvként használó hallgatókra is: munkája egészét s valamennyi fejezetét rövid, lényegre törő bevezetéssel és összeggésszel zárja.

Már az előszóban értésünkre adja: témájának korántsem csupán tudományos jelentősége van, hiszen „konfliktushelyzetekben, vagy politikai fordulatok nyomán [...] a csoport-hovatartozások jelentősége megnő, és képesek meghatározni a kapcsolatokat, átszöni a magán- és társadalmi élet szinte minden dimenzióját. Ha nincs konszenzus abban, hogy mit jelent a nemzet, ki tartozik hozzá, valamint, hogy a nemzeti identitás milyen szerepet játszhat a társadalom életében, a nagyobb politikai fordulatok nyomán szükségszerűen felértékelődik a nemzeti problematika, mert mind politikai kezelése, mind pedig köznapiságának értelmezése befolyásolhatónak ígérkezik. Ennek veszélye különösen a közép-

kelet-európai térségben nagy. A személyesen átélhető etnikai identitás kérdései társadalmi kérdések is, mivel rendszerint más csoportokhoz képest (például a többség és kisebbség viszonyában) fogalmazódnak meg. Politikai jelentőségük akkor nő meg igazán, amikor az etnikai identitás elemei összefonódnak a státusidentitás (politikai, kulturális vagy gazdasági identitás) elemivel. Ilyenkor a nemzeti, etnikai identitás elemei minden más identitás (például a nemi, társadalmi, családi, lakóhelyi, szakmai identitás stb.) kérdései fölé emelkedhetnek. [...] Könyvem alapproblémája – a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonya a kiegyezéstől napjainkig tartó időszak politikai korszakaiban – a politikai identitások nemzeti identitáson keresztül történő befolyásolásához és az ilyen törekvések masszív történelmi beágyazottságához kötődik. A különböző korszakokat más-más identitásstratégiák és politikailag intencionalizált identitásminták jellemezték. A rendszer- és kurzusváltásokkal rendre megváltozott a politikai szocializáció modellje is. A változás együtt járt e modell egyik tartalmi tényezőjének, a nemzeti tematikának az újrafogalmazásával. A változó identitásstratégiák, identitásminták és újrafogalmazott nemzeti tematikák kisebb vagy nagyobb mértékben, de rajta hagyták nyomukat a mindenkori társadalom tagjainak identitásán. [...] Az [...], hogy a rendszerváltás után kiszélesedett nyilvánosságban a korábbi korszakokra jellemző identitásminták sok eleme vált láthatóvá és fejeződött ki a politikai magatartásokban, jól mutatja a majdnem másfél évszázadot átölelő változások

mögött megbúvó folyamatosságok fontosságát.” (9–10.)

Számolnunk kell ezzel a politikai szociológia számára nehezen megragadható történelmi meghatározottsággal és a politikatudomány eszközeivel kevésbé felmérhető társadalmi determinációval is, hiszen a politikai szocializáció amellett, hogy a habermasi életvilágban zajlik, ugyanakkor beavatkozás is abba a folyamatba, amelyben ezen életvilág aktorainak s egyben újratermelőinek identitása formálódik. Tartalmi határozzák meg „a közös életvilágot építő személyközi interakciók kereteit, szabályait, gondolkodási és cselekvési mintáit, a kommunikatív cselekvés mozgásterét és lehetséges irányait” (11.), s – a vizsgált rendszerekre jellemző szocializációs modell révén – befolyásolják a kollektív identitások formálódását is.

Szabó Ildikó fontos megfigyelése, hogy az identitások formálódásában bizonyos rendszerhatások érvényesülnek, melyek a folyamat egészéhez köthetők. Az emberi együttműködés közvetlen és közvetett formái között közvetítő szocializációs modellekre jellemzők: a szocializációs intézmények működési módja, a „ráható identitásformáló stratégiák”, s az, hogy bennük „milyen tartalmak elsajátítására, világképek felépítésére és milyen gondolkodási, magatartási és cselekvési minták követésére nyílik lehetőség”. A politikai szocializáció modelljét formális (iskola, szervezetek, egyházak) és nem formális tényezők alkotják. A formális tényezők rendszerintegráló (vagy redukáló, erodáló) hatásukkal általában az állampolgári magatartások kialakításában játszanak döntő szerepet, míg a nem formális tényezők a politikai identitások meghatározásában. A nagy társadalmi változások időszakában (például a posztkommunista országokban) azonban, amikor az iskola nem tudott/tud hatékonyan közreműködni az állampolgári identitások formálásában, ebben is különleges befolyáshoz juthattak a nem formális tényezők. Ezek közé sorolta a szerző a nem intézményesült szemtől szembeni kapcsolatokat (család, kortárs csoportok, média, kapcsolatok hálózata), a kulturális

tényezőket (kulturális minták, világgép-konstrukciók, gondolkozási, magatartási és cselekvési minták), a diszkurzív tényezőket (alaptematikák, különböző tematizációk) és a közvetlen tapasztalatokat, élményeket (24–26.).

A diszkurzív tényezők között említette Szabó Ildikó elemzésének másik (igen termékenynek bizonyult) kulcsfogalmát: az „alaptematikákat”, melyeket politikai szociológiai (nem eszmetörténeti, s nem is ideológiai) kategóriákként értelmezett. Olyan „történelmileg építkező és a nyilvános kommunikációban kidolgozódó, nagy integratív erővel rendelkező témaegyütteseknek” tekintette ezeket, amelyek „folyamatosan értelmezik a makroközösségek tagjainak egymáshoz és a közösségen kívüliekhez való viszonyát, és identitásukon keresztül próbálják őket bevonni a közösségi, illetve a politikai színtérre”. Közös bennük, hogy komoly történelmi múlttal rendelkeznek, s hogy újabb elemek a kultúra és az oktatás révén hagyományozódó, kanonizált mélyrétegekre épülnek. Közösségszervező erejük van: azon túl, hogy kijelölik a makroközösségek kereteit, magatartásmintát nyújtanak a közösségek tagjai számára, s összetartozás-érzésük (és a politikai határvonalak) elmélyítésére szimbolikus és/vagy valóságos kapcsolatot létesítenek tagjaik között. Befolyásolják világgépüket, tartósan beépülnek identitástudatukba, sőt: nemzedékek sorában öröklődnek. Diszkurzív megjelenési formájuk van: egyházak, politikai és civil szervezetek, értelmiségiek, médiumok segítenek tematizációik továbbadásában, fennmaradásában, továbbformálásában (31–32.).

Szociológusként a nyugat-európai és magyarországi politikai szocializáció markáns különbségeinek forrását kutatva Szabó Ildikó úgy találta, hogy ezek leírásában segítségünkre lehet a nagy közösségi alaptematikák: a vallási, a nemzeti, a demokratikus és az európai alaptematika szerepének, súlyának megismerése (a különböző korszakokban és régiókban). Az európai kultúrkörben, szekularizálódott világunkban a vallási tematika sokat

vesztett korábbi politikai szocializációt formáló erejéből, s így inkább a többi (különösen a nemzeti, kisebbrészt a demokratikus) alaptermatikákkal társulva játszik szerepet, ezért erről a kötetben keveset olvashatunk. A második világháború után Nyugat-Európában dominánssá vált demokratikus alaptermatika is inkább ideáltipikus alakjában (a „Sollen” szintjén), annyira került bemutatásra, amennyire a Kelet-Közép-Európában – így Magyarországon is – domináns nemzeti (illetve „a kommunista pártállam-nemzeti”) tematikával való összevetéshez ez szükségesnek látszott: „Az intézményes szocializáció konszenzuális alap-

elveit a demokratikus országokban a demokratikus tematika kanonizálódott mélyrétegei alkotják. A demokratikus állampolgári kultúra kialakításában az iskolarendszernek, mint az állampolgári szocializáció legfontosabb intézményének meghatározó szerepe van, a társadalmi gyakorlat egésze pedig kedvez annak, hogy a közösségek maguk is aktív részesei legyenek a demokráciával és az

európaisággal kapcsolatos diskurzusnak. A demokratikus tematika alapszerkezetének kialakítására a demokráciát működtető állami és politikai intézményrendszer (például az alkotmány, a törvényhozási rendszer, a jogrendszer, a választási, a közigazgatási és pártrendszer) mellett kulturális intézmények szolgálnak. Az állami keretek között élő nemzeti közösségek számára az állam intézményrendszere egyúttal nemzeti intézményrendszer is; a nemzeti identitásnak az állampolgári identitással összhangban történő formálódása az állampolgári szocializáció része.” (37.)

Kelet-Közép-Európa történelmileg változó nemzetiségi összetételének és a vizsgált évtizedekben többször lényegesen revideált államhatároknak, valamint radikális rendszerváltozásoknak az ismeretében nyilvánvaló: térségünkben hiányoztak e két tematika egymásba fonódásának s a kívánatos társadalmi konszenzus kialakulásának a feltételei. Ezekben az országokban a vizsgált közel másfél évszázadban nyíltan, hangsúlyozottan (például az irredenta mozgalomban a két világháború között) vagy búvópatakként mindig jelen voltak a nemzeti problémák, melyek a demokrácia-hiányos, autoriter vagy diktatórikus rendszerekben érdemben –

kompromisszumos, konszenzuális alapon – megoldhatatlan szociális kérdésekkel kombinálódtak. Ezért e térségben tere volt/van a mindenkori társadalmi problémák nemzeti alaptermatikába rendezésének, s így e tematika beható vizsgálatának. (Ugyanakkor, a folyamat dinamikájának, a kölcsönös kirekesztések kényszerpályájának leírásához talán termékeny lehet a jövőben

a Kende Péter által felvetett, s a szerző által is meggondolandónak ítélt, munkásmozgalmakhoz kötődő szociális alaptermatika nemzetihez való viszonyának beható elemzése, melynek révén talán „a kommunista pártállam-nemzeti” tematika is részben más megvilágításba kerülhet.)

A kötet legfontosabb hozadéka a konkrét történeti-szociológiai-politológiai vizsgálataiban a szerzőt figyelemre méltó megállapításokhoz segítő „nemzeti tematika” fókuszba állítása – egy rövid ismertetésben reprodukálhatatlanul –, árnyalt elemzése, s a szocializáció mikéntjével való összekapcsolása. „A nemzeti problé-

A dualizmus korától a harmadik köztársaság első másfél évtizedéig terjedő időszakra vonatkozóan Szabó Ildikó úgy találta, hogy a nemzeti tematizációk lényegében ugyanazokat a kérdéseket vitték be a politikai diskurzusba: Kik tartoznak a (magyar) nemzethez, s kik nem; milyen kritériumai vannak ennek; mi jó és rossz a (magyar) nemzetnek, kik használnak és ártanak neki?

mák létét, megoldatlanságát és társadalmi feldolgozatlanságát a tematika társadalomtörténeti és szociálpszichológiai előfeltételeinek, mindenkori forrásának tekinthetjük. [...] [E]z a tematika az adott kultúrában élő nemzetfelfogások kanonizálódott tudás- és érzelmi rétegeire épül. Tartalma a politikai színtér szereplői és a társadalom közötti, a politikai aktoroktól kiinduló kommunikációban, tematizációk sorában formálódik. Ebben meghatározó szerepet játszanak azok a mértékadó politikai személyiségek, akikre kiemelt figyelem irányul. A nemzeti tematika paradoxona, hogy strukturálisan a politikai vagy egyházi intézményrendszerhez kötődik, de a kulturális felépült nemzeti színtérre vonatkozik. [...] A nemzeti intézményeknek (múzeumok, színházak, közgyűjtemények, emlékhelyek, könyvtárak, közszolgálati médiumok, kutatóintézetek stb.) fontos szerepük van ugyan a nemzeti identitás fenntartásában, de nem elsődleges céljuk a nemzettel kapcsolatos kérdések politikai tematizációja és a különböző közösségek politikai megszólítása. [...] Az egyházi intézményrendszer elsődlegesen a vallási tematika közvetítésében működik közre, de az egyházak részt tudnak venni (és gyakran részt is vesznek) a tematika formálásában. [...] A nemzeti tematika a nemzet értelmezésével és újrafogalmazásával, illetve a nemzeti kérdések politikai optikájának közvetítésével járul hozzá az egyének önmeghatározásához. [...] Értékelvű magyarázatokat, értelmezési sémákat kínál a családi szocializációban és a személyes kapcsolatrendszerben megszerezhető tapasztalatok, valamint a médiumok által közvetített, másodlagos tapasztalatok értelmezéséhez. [...] [T]émakonstrukciói a társadalomban érzékelhető problémák sajátos, politikai szempontú megfogalmazásai, értelmezései és észlelésük érzelmi, hitelvű befolyásolásának kísérletei. [...] [G]azdasági, politikai, kulturális tartalmak olvasataként, egyfajta 'olvasórácsként' jelenik meg. [...] A nemzeti tematika önállóságát, egyes elemei tartós fennmaradását és a témakonstrukciókban kifejeződő logikák továbbélését mediaticizációja, politikai

diszkurzivitása és a szocializációban való továbbörökítése biztosítja. [...] [A] politikai szövegek, beszédek, vélekedések, megnyilvánulások szintjén értelmezett nemzet többféle módon konstruálható és rekonstruálható jelentések 'valósága' lett, és összekapcsolódott egy eszmei közösség létrehozásának törekvésével." (37–40.)

A dualizmus korától a harmadik köztársaság első másfél évtizedéig terjedő időszakra vonatkozóan Szabó Ildikó úgy találta, hogy a nemzeti tematizációk lényegében ugyanazokat a kérdéseket vitték be a politikai diskurzusba: Kik tartoznak a (magyar) nemzethez, s kik nem; milyen kritériumai vannak ennek; mi jó és rossz a (magyar) nemzetnek, kik használnak és ártnak neki? Az egyes politikai korszakok ilyen tematizációi abban különböztek egymástól, hogy e kérdések és a rájuk adható válaszok milyen rendszerré álltak össze. Ezek a válaszok a per definitionem nemzeti kérdések mellett a korszakban éppen aktuális gazdasági, szociális, politikai kérdésekhez, aktuálpolitikai törekvésekhez kapcsolódtak, mindazonáltal nem pragmatikus, s nem is elméleti, hanem az éppen domináns szocializációs modellhez kötődő ideológiai konstrukciók voltak.

Szisztematikus, sokoldalú áttekintésükkel a szerző árnyalt, komplex, elsősorban folyamatát tekintve rendkívül izgalmas – a rendszerváltások különbségei mellett bizonyos azonosságait is felvillantó – képét nyújtja a nemzeti tematika szerepének a magyarországi politikai szocializációban. Történeti folyóiratokban elemzik majd az egyes korszakokról adott sokrétű elemzései részleteit, azt, hogy mivel egészítették ki eddigi tudásunkat. Bizonyára vitatni is fogják néhány, a leírásban használt fogalom használatának célszerűségét (például „az osztályharc állandó élesedésével” riogató, a más meggyőződésűeket „a nép ellenségeiként” megbélyegző Rákosi-korszaknak a „dicsőség narratíva” jegyében „konfliktustagadóként” való leírását). Politológusok számára bizonyára igen tanulságos (gondolatébresztő és vitára serkentő) lesz a késő Kádár-korszak, majd a rendszerváltozást követő másfél évtized leírása: előbb az

Antall-kormány, majd az e tekintetben többször is változó Fidesz (és vezetője) ismételt – az utóbbi időben egyre sikeresebb – kísérleteivel a nemzeti tematika középpontba állítására, s a pártállami korszak előtti témakonstrukciók, szimbólumok új kontextusba helyezésére, revitalizálására.

Pedagógusok számára bizonyára az iskola formális és informális szocializációs (és reszocializációs) szerepének, a nemzeti tematikához való változó viszonya alakulásának plasztikus, adatgazdag leírása s a jelenlegi helyzet értékelése tartogat érdekességeket. „Azzal a lehetőséggel, hogy a kollektív identitások formálódásának folyamatába folyamatos diskurzusokban épülő tematikával be lehet avatkozni, a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban elsősorban az állam élt, a rendszerváltás után elsősorban a jobboldali politikai pártok. [...] [Előbbiekben] a szocializáció legjelentősebb formális intézményei ennek szolgálatában álltak. A rendszerváltás után a nemzeti tematika az előző korszakoktól eltérően nem hatotta

át a szocializáció formális intézményeit. Elsősorban diskurzusokban érvényesült: a tematikát vezető párt közvetlenül, illetve a médiumokon keresztül törekedett tematizációit eljuttatni a megcélzott csoportokhoz. [...] A politikai identitások a nemzeti tematikával megrajzolt törésvonal mentén fogalmazódtak meg. A Fidesz a

nemzeti szimbólumok világát áttemelte a politikai identitások formálására irányuló törekvések eszköztárába. Nemzeti tematikájában az alapvetően kultúrnemzeti modellnek megfelelő nemzet olyan érzelmi, értékrendbeli és cselekvési közösségként jelent meg, amely előbb csak a párt

mögött állók politikai közösségével volt azonos, majd egy olyan, szélesebb közösséggel, amelynek a párt az egyetlen hiteles képviselője, és amelybe politikai orientációtól függetlenül mindenki beletartozik. [...] [2002-től] már az egész nemzet politikai képviselőjének tekintette magát, a nemzetet pedig a parlamenti legitimáció alternatívájának. [...] [E]llenfeleit a rendszerváltással leváltott kommunista rendszer képviselőiként határozta meg. Diskurzusaiban a szocialista-szabaddemokrata kormánykoalíció a nemzet ellenségeként, a Fidesz nemzetegyesítő küldetésével szemben a nemzet megosztóiként, az idegen pénztöke érdekeinek kiszolgálójaként jelent meg, akik nem rendelkeznek a parla-

menti legitimációnál magasabbra helyezett nemzeti legitimációval. [...] 2004-től, a kettős állampolgársággal kapcsolatos népszavazás közeledtével a nemzeti tematika kétpólusúvá vált. [...] A szocialista és szabaddemokrata párt diskurzusaiban előtérbe került egy alternatív, a republikánus hagyományokhoz kapcsolódó alaptematika is: a

A rendszerváltást követő évtizedekben sem született konszenzus történelmünk nyitott kérdéseiben, a nemzeti és állampolgári identitások mibenlétében s egymáshoz való viszonyuk tekintetében. „Ezek tisztázatlansága gátolja, hogy a formális szocializáció legfontosabb intézménye, a közoktatási rendszer hatékonyan tudjon közreműködni a demokratikus állampolgári kultúra megalapozásában. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől és inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti. [...] A társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését az iskolában csak esetlegesen lehet elsajátítani” – summázza kutatásai eredményét a szerző.

demokratikus alapterematika.” Ez is jelzi, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben sem született konszenzus történelmünk nyitott kérdéseiben, a nemzeti és állampolgári identitások mibenlétében s egymáshoz való viszonyuk tekintetében. „Ezek tisztázatlansága gátolja, hogy a formális szocializáció legfontosabb intézménye, a közoktatási rendszer hatékonyan tudjon közreműködni a demokratikus állampolgári kultúra megalapozásában. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől és inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti. [...] A társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését az iskolában csak

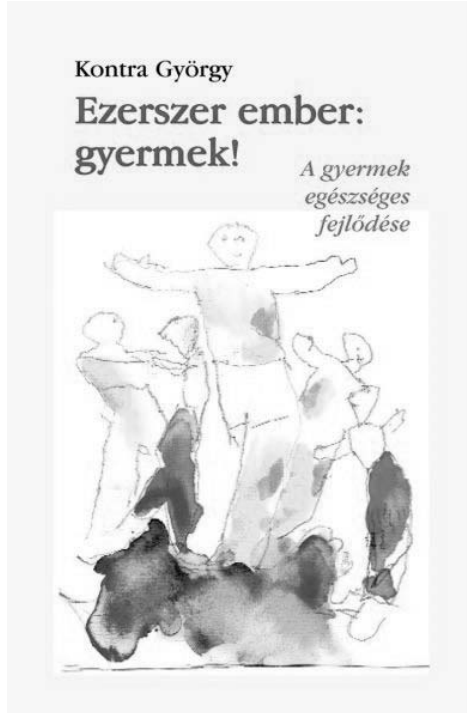
esetlegesen lehet elsajátítani” – summázza kutatásai eredményét a szerző (311–315.).

Árnyaltan megfogalmazott, karakteres állásfoglalásaival tartalmi vagy politikai szempontból vitára ösztönözheti olvasóját – ez természetes. Ám a recenziens számára kétségtelen: Szabó Ildikó vállaltan elkötelezett, tárgyyszerűsége törekvő, nagy szakértelemmel megírt, érdekes munkája jelentős hozzájárulás a nemzeti tematika és a politikai szocializáció magyarországi soráról folytatott tudományos diskurzushoz.

Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006.* Posztmodern politológiák. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Donáth Péter

ELTE, TÓK, Társadalomtudományi Tanszék

A Gondolat Kiadó könyveiből